

ДОСВІД ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН У ПРОВЕДЕННІ ПРАВОВОЇ РЕФОРМИ

EUROPEAN EXPERIENCE OF LEGAL REFORM

Середа Т.М.

аспірант,

Київський національний торговельно-економічний університет

У статті проаналізовано досвід європейських країн у проведенні правової реформи. Висвітлено основні завдання внутрішньополітичного розвитку держав Центральної та Східної Європи, а також проведено аналіз державної політики України. Запропоновано конкретні пропозиції державної політики, що допоможуть вивести Україну на міжнародну арену як повноправного члена світового співтовариства.

Ключові слова: механізми державного управління, реалізація стратегій держав, внутрішня та зовнішня політика, економічне зростання, політичне співробітництво, «спільний доробок ЄС» (*acquis communautaire*).

В статье проанализирован опыт европейских стран в проведении правовой реформы. Освещены основные задачи внутривнутриполитического развития государств Центральной и Восточной Европы, а также проведен анализ государственной политики Украины. Предложены конкретные предложения государственной политики, которые помогут вывести Украину на международную арену в качестве полноправного члена мирового сообщества.

Ключевые слова: механизмы государственного управления, реализация стратегий государств, внутренняя и внешняя политика, экономический рост, политическое сотрудничество, «общий доработок ЕС» (*acquis communautaire*).

The article analyzes the experience of European countries with legal reform. The basic problem of domestic CEE countries and analyzes the public policy of Ukraine. A concrete public policy proposals to help bring Ukraine into the international arena as a full member of the world community.

Keywords: mechanisms of governance, implementation strategies States domestic and foreign policy, economic growth, political cooperation, «the common heritage of the EU» (*acquis communautaire*).

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Сьогодні у вітчизняній науковій літературі державна політика розглядається як стабільна організована і цілеспрямована діяльність уряду стосовно тієї чи іншої проблеми; ця діяльність здійснюється безпосередньо урядом і впливає на життя суспільства. Головну роль у здійсненні державної політики відіграють законодавчі та виконавчі органи влади, а також громадські об'єднання й організації.

Державна політика є стратегічним курсом, що спрямований на розвиток держави, її окремих сфер, якого дотримуються органи державного управління та громадськість. У цілому на основі порівняння і докладного аналізу досвіду європейських країн із проведенням правової реформи Україні необхідно передусім звернутися до досвіду інших країн.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Важливе теоретичне та практичне значення для поглибленого аналізу проблем запровадження конституційних змін

мають праці А. Колодія, В. Луць, М. Макієвича, О. Петришина, В. Опришка, Н. Сюр, С. Шевчука, Ю. Шемшученка, І. Яковюка. Теоретичні засади в системі державного управління досліджено А. Бабицем, І. Березовською, В. Завадським, Г. Дмитренком, Т. Пахомовою, В. Муравйовим, Н. Сапою, Ю. Шаровим, В. Шарієм. Водночас складність теми та необхідність її всебічного розгляду обумовлює потребу в проведенні наукових досліджень, які були би більше сфокусовані на формуванні державного управління процесами реалізації конституційної реформи.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. 1 травня 2004 р. відбулося п'яте розширення ЄС, так зване розширення на Схід. Уперше Євросоюз поповнили відразу десять держав, з яких вісім – постсоціалістичні країни (Естонія, Латвія, Литва, Польська Республіка, Угорщина, Чеська Республіка, Словенія, Словацька Республіка). Ще дві країни регіону (Болгарія та Румунія) приєдналися до ЄС через три роки, у 2007 р., коли відбулося шосте, на сьогодні вже передостаннє розширення ЄС після вступу до ЄС Хорватії 1 липня 2013 р.

Для більшості держав п'ятого розширення ЄС реалізація програми підготовки до вступу охопила близько 11 років, а для Болгарії та Румунії – 14–15 років. Уперше членами ЄС стали країни (крім Кіпру та Мальти), які лише наприкінці 1980-х рр. почали перехід від соціалістичної економіки до ринкового господарства, від авторитарної держави до демократії європейського зразка. У процесі євроінтеграції України велике значення має вивчення та узагальнення досвіду тих постсоціалістичних держав Центральної та Східної Європи (далі – ЦСЄ), що вже стали членами ЄС, адже з теоретико-методологічної точки зору важливим у процесі європейської інтеграції нашої держави є максимальне використання аналогічного досвіду цих держав. Саме тому проаналізуємо механізми формування та реалізації державної політики на європейську інтеграцію держав ЦСЄ, визначивши поняття механізму у державному управлінні.

Так, механізми державного управління – це «способи розв'язання суперечностей явища чи процесу в державному управлінні, послідовна реалізація дій, які базуються на основоположних принципах, цільовій орієнтації, функціональній діяльності з використанням відповідних форм і методів управління» [2, с. 375]. Крім того, вітчизняні вчені надають визначення цього поняття. Наприклад, механізм державного управління будь-якою сферою діяльності – «це система взаємоузгоджених важелів, за допомогою яких здійснюються конкретні заходи і через які держава впливає на суспільну діяльність людей із метою досягнення визначених цілей» [3, с. 204].

Особливості відповідних механізмів зумовлює специфіка державного управління. Масштабність і складність об'єкта державного управління, у ролі якого виступає все суспільство, зумовлює необхідність формування великого узагальнювального механізму, або державного механізму управління. Конкретні механізми державного управління, що описують регулювання сфер життєдіяльності населення, також є достатньо громіздкими [2, с. 375]. Державний механізм – це «структура і підпорядкування всіх державних організацій, що здійснюють покладені на них законодавчі завдання і функції. Державний механізм – у першу чергу управлінський механізм, що діє на підставі закону, використовує такі методи управління, як переконання, економічний вплив, примус, регулювання, керівництво державними справами» [4, с. 40].

Державний механізм – система всіх державних організацій (наприклад, державні органи, державні підприємства і державні установи), що реалізують завдання і функції держави. Державні органи – це певним чином організовані групи осіб (колективи) і посадові особи, які діють на правовій основі і здійснюють свої повноваження шляхом ухвалення та реалізації державно-владних (загальнообов'язкових) рішень. Система державних органів становить

державний апарат. Державні підприємства і державні установи – це такі організації, які під керівництвом державних органів безпосередньо реалізують завдання і функції держави у сфері виробництва матеріальних (підприємства) чи нематеріальних (установи) благ. Державні підприємства і державні установи не є державними органами, оскільки не виступають суб'єктами державної влади [5, с. 118].

Існує й інше визначення державного механізму – це «сукупність органів державної влади, організованих на засадах конституційного принципу поділу державної влади для реалізації цілей держави. Основним елементом державного механізму є апарат державного управління, який відіграє важливу роль у виконанні основних функцій і завдань держави» [6, с. 48].

У 1991 р. держави ЦСЄ, зокрема Республіка Польща, Угорщина, Чехословаччина, почали підписувати так звані Європейські угоди (або ж асоційовані угоди) з Європейським Співтовариством [8]. Доктор юридичних наук В. Муравйов зауважив, що «Європейські угоди про асоціацію країн Центральної та Східної Європи з ЄС виходять із того, що гармонізація є головною передумовою економічної інтеграції у Співтовариство» [7, с. 12]. На переконання кандидата політичних наук Л. Кіцили, ці угоди «піднесли їхні відносини з ЄЕС на якісно новий рівень, відкрили їм шлях для поступової лібералізації торгівлі, прийняття європейського законодавства, заклали правові основи для надання допомоги в межах спеціальних програм Співтовариства» [9, с. 8].

Більшість вітчизняних науковців вважають, що Європейські угоди стали основним механізмом реалізації стратегій держав ЦСЄ на європейську інтеграцію, тому досягли своєї головної мети: «Мета виконати Копенгагенські критерії членства в ЄС державами-кандидатами обумовила спрямованість внутрішньої та зовнішньої політики їхніх урядів: демократичні суспільні перетворення, зміцнення громадянського суспільства, глибокі ринкові трансформації за сприяння союзних інституцій та поглиблення політичного співробітництва з державами – членами ЄС» [10, с. 9]. Кандидат юридичних наук І. Березовська наголосила на тому, що угоди про асоціацію стали правовою основою розширення Євросоюзу. Такі угоди, укладені ЄС з європейськими середземноморськими країнами, країнами ЦСЄ і Західних Балкан, мали на меті підготувати інтеграцію цих асоційованих держав до інтеграції в ЄС, що значною мірою визначило специфіку правового регулювання відносин сторін в умовах асоціації. Вступ до ЄС асоційованих держав ЦСЄ у 2004 та 2007 рр. підтвердив значення асоціації як організаційно-правового механізму, що забезпечує найвищий рівень співробітництва двох сторін, а також дає можливість асоційованим країнам підготуватися до виконання тих зобов'язань, що пов'язані із членством в ЄС [11, с. 9].

Слід також відзначити, що схожим шляхом укладання угод про стабілізацію й асоціацію пішли також і балканські держави, перша з яких – Хорватія – стала членом ЄС 1 липня 2013 р., хоча зовнішні та внутрішні умови євроінтеграції, передусім наслідки збройних конфліктів на Балканах у 1990-х роках, відрізняють процес євроінтеграції цих держав від держав ЦСЄ. Беручи до уваги важливість укладання угод про асоціацію з ЄС для просування процесу євроінтеграції, деякі вчені, зокрема доктор політичних наук О. Ковальова [10, с. 14], звертають увагу на те, що в Європейських угодах не було положень щодо визначеної перспективи членства, а також термінів вступу до ЄС. Лише в преамбулі Угоди між ЄС та Польщею було відзначено намір Польщі стати членом ЄС, «визначаючи той факт, що кінцевою метою Польщі є отримання членства в Співтовариствах і що ця асоціація, на думку Сторін, допоможе досягти цієї мети» [12]. При цьому на включенні такого формулювання в Угоду наполягала Польща. Проте наголосимо, що Європейські угоди було прийнято до визначення в 1993 р. Копенгагенських критеріїв членства в ЄС. Саме після рішень Копенгагенського саміту 1993 р. в ЄС сформувався окремий напрям політики – «східна політика ЄС», а держави ЦСЄ почали подавати офіційні заявки на вступ до ЄС.

На вищезазначене звертала увагу І. Березовська. У кандидатській дисертації з юридичних наук вона відзначила, що без визначення Копенгагенських критеріїв членства в ЄС Європейські угоди про асоціацію не стали б такими двосторонніми документами, що готували асоційовані держави до набуття членства в ЄС. Вона наголосила, що сам факт укладення угоди про асоціацію не має значного впливу на початок процедури вступу до ЄС, тому що для Євросоюзу важливим є формальне визнання статусу держави – кандидата на членство в цій організації та подання цією державою офіційної заявки на вступ. Тобто дослідження вищевикладеної проблеми підвело І. Березовську до висновку про те, що реалізація асоціації і процедура набуття членства в ЄС – пов'язані, але різні процеси: «Говорити про існування такого виду асоціації, як підготовка до членства в Євросоюзі, можна лише умовно, оскільки положення багатьох угод про асоціацію між ЄС і третіми країнами не визначають заздалегідь можливості набуття асоційованою країною членства в Об'єднанні» [11, с. 9]. Очевидно, головним видається те, що для створення асоціації з перспективою набуття членства в ЄС держава-кандидат має відповідати певним критеріям членства, які й було визначено на саміті в Копенгагені.

Крім того, залучення іноземних інвестицій із держав – членів ЄС до держав ЦСЄ стало одним з економічних механізмів економічної інтеграції держав. Відзначимо, наприклад, що позитивний ефект на економіку Латвії, Литви

та Естонії справило збільшення інвестицій, які надходили з держав – членів ЄС. За результатами підрахунків В. Завадського, загальний обсяг прямих інвестицій в економіку цих держав Балтії за період 1992–2002 рр. становив 8 761 млн. євро. На його думку, такі капіталовкладення зіграли значну роль в економічному зростанні та укріпленні зовнішньоекономічних зв'язків із країнами ЄС [13, с. 10] колишніх республік СРСР.

Одним із механізмів інтеграції до ЄС можна назвати гармонізацію внутрішнього законодавства асоційованих країн із правом Євросоюзу. Визначимо, що в процесі підготовки держав ЦСЄ до вступу в ЄС було переглянуто вимоги з гармонізації законодавства: від асоційованих держав уже вимагалось привести своє законодавство у відповідність до «спільного доробку ЄС» (*acquis communautaire*), визначеного в додатку до «Білої книги». У докторській дисертації з юридичних наук В. Муравйова показано, що способами гармонізації в рамках асоціації держав ЦСЄ з ЄС виступали: приєднання до міжнародних угод, сторонами яких є країни – члени Євросоюзу; приведення національного законодавства асоційованих держав у відповідність із правом ЄС; укладання сторонами угод щодо взаємного визнання чинних стандартів [14, с. 12].

Кандидат наук з державного управління Г. Дмитренко зауважив, що держави, які «наближаються до вступу в ЄС, мають повністю асимілювати законодавство Європейського Союзу та утримуватись від запровадження будь-яких заходів, що вступають у конфлікт із законодавством ЄС» [15, с. 11]. На думку кандидата юридичних наук О. Лаби, гармонізацію права асоційованих держав із правом ЄС потрібно розглядати як етап у процесі поступової уніфікації правових норм ЄС та держав – не членів ЄС, що співпрацюють із ним [16, с. 16].

Розглянемо досвід євроінтеграції окремих держав ЦСЄ, використовуючи метод кейс-стаді. Розпочнемо з процесу інтеграції до ЄС держав Балтії, оскільки вони, як і Україна, були не просто постсоціалістичними, а й пострадянськими державами регіону, тобто колишніми членами СРСР. Спеціаліст з євроінтеграції держав Балтії В. Завадський умовно розділив процес вступу Латвії, Литви та Естонії до ЄС на три етапи. На його думку, кожний етап показує як зміну політики ЄС щодо держав – кандидатів на вступ, так і дії урядів держав Балтії з реалізації основних положень узгоджених інтеграційних стратегій. Перший етап, що характеризується початком політичного діалогу та включенням до економічної політики ЄС держав Балтії, починається з 1991 р. – моменту встановлення дипломатичних відносин Литви, Латвії та Естонії з Європейськими Співтовариствами, а закінчується підписанням угод про вільну торгівлю між ними та ЄС у 1994 р., що стали підґрунтям економіч-

ної співпраці сторін. Важливою подією цього етапу став саміт Європейської Ради в Ессені (9–10 грудня 1994 р.), де на найвищому офіційному рівні було проголошено, що країни Балтії мають перспективи набуття повноправного членства в Євросоюзі. Під час другого етапу, що почався з 1995 р. з підписання угод про асоційоване членство (Європейських угод) в ЄС трьох держав Балтії, розпочався перехід до нового рівня відносин, коли сторони чітко визначили цілі й завдання на шляху до більш глибокої інтеграції. Так, у цей період було закладено підвалини політичної співпраці сторін, а вже наприкінці 1995 р. Латвія, Литва та Естонія подали заявки на вступ до ЄС. Третій етап, що являв собою перехід до більш тісних відносин між ЄС та державами Балтії не лише в економічній, а й у політичній сфері, розпочався в 1998 р. із представлення Рішень Ради ЄС, де було визначено чіткі вимоги до держав – кандидатів на вступ. Отже, цей останній етап характеризувався висуненням чітких вимог із боку ЄС та початком їх виконання державами Балтії.

Завершальною подією процесу євроінтеграції зазначених держав можна вважати саміт ЄС в Афінах, під час якого 16 квітня 2003 р. були підписані угоди про вступ із десятьма країнами: Болгарією, Чехією, Естонією, Угорщиною, Латвією, Литвою, Польщею, Румунією, Словаччиною та Словенією. Разом із тим референдуми, проведені в країнах Балтії щодо вступу в ЄС, демонстрували високий рівень підтримки населенням євроінтеграції. Однак кінцевим терміном вступу країн Балтії до ЄС В. Завадський уважав 1 травня 2004 р., коли вони офіційно набули повноправного членства в ЄС [17, с. 13].

Проаналізуємо досвід Республіки Польща в реалізації стратегії на інтеграцію до Євросоюзу. Згідно з Постановою Ради ЄС «Про економічну допомогу Республіці Угорщина та Польській Народній Республіці» від 18 грудня 1989 р. № 3906/89, Польща отримувала фінансову допомогу від ЄС для просування постсоціалістичних реформ. Починаючи з того ж 1989 р. Польща почала визначати державну стратегію на інтеграцію до ЄС (тоді ще Європейські Співтовариства). Так, ще 19 вересня 1989 р. вона підписала угоду про торгівлю і торговельну співпрацю з ЄС, що була не лише базисом для подальших двосторонніх відносин, але й початком майбутніх переговорів з приводу отримання асоціації з ЄС. Такий намір був виражений польським прем'єр-міністром Т. Мазовецьким у його промові в Європарламенті в лютому 1990 р., а в червні 1991 р. міністр закордонних справ Польщі К. Скубішевскі у своєму зверненні до Польського Парламенту задекларував намір Польщі стати членом Європейського Співтовариства [20, с. 120].

Польща офіційно подала заявку для початку переговорів із приводу укладання Угоди про асоціацію з ЄС 19 травня 1990 р., а в грудні того ж року

переговори почалися. Уже 16 грудня 1991 р. уряд Польщі підписав Європейську угоду, або Угоду про асоційоване членство, що стала рамковим документом, який регулював процес інтеграції Польщі до ЄС. Угода набрала чинності 1 лютого 1994 р., хоча її частина про спільні торговельні відносини діяла ще з 1 березня 1992 р. [20, с. 122]. У ній зазначалася можливість повноправного членства Польщі в ЄС за умови виконання поставлених вимог: по-перше, проведення політичного діалогу, насамперед через інституційний механізм, у межах якого рішення є обов'язковими для виконання; по-друге, створення асиметричної ЗВТ із чіткими часовими рамками відкриття ринків та адаптації їх функціонування до умов ЄС; по-третє, необхідність адаптації польського законодавства до норм *acquis communautaire* [19, с. 8]. Згідно з пунктом 2 Угоди, її цілі були такими: «Забезпечити відповідні рамки для політичного діалогу, що дозволяло б розвиток тісних політичних зв'язків між Сторонами; просувати розширення торговельних та гармонічних економічних відносин між Сторонами та прискорити динамічний економічний розвиток та добробут у Польщі; забезпечити основу для фінансової і технічної допомоги Польщі з боку Співтовариств; забезпечити відповідні рамки для поступової інтеграції Польщі в ЄС» [12].

Схожим до інтеграції держав 2004 р. відбувалася й інтеграція 2007 р. – Болгарії та Румунії. Було застосовано подібні механізми інтеграції, однак процес вступу був довшим за інші держави ЦСЄ через більш повільне виконання Болгарією та Румунією вимог до членства в ЄС. Варто враховувати, що й на момент вступу до Євросоюзу 2007 р. ці дві держави регіону ЦСЄ не були формально готовими до членства в Об'єднанні відповідно до результатів виконання критеріїв членства, однак усе ж таки були прийняті в ЄС за умови продовження проведення необхідних реформ для успішної адаптації до європейських стандартів у різних сферах.

Висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Отже, аналіз державної політики пропонується робити відповідно до трьох визначених етапів у циклі державної політики, це: по-перше, формування державної політики (формування та ухвалення державної політики на основі аналізу суспільних проблем та врахування громадської думки, а також стратегії розвитку держави); по-друге, реалізація державної політики (передбачає здійснення державної політики відповідно до комплексу заходів з впровадження ухвалених рішень і програм); по-третє, оцінка державної політики (зادля перевірки ефективності державної політики, що залежно від результатів оцінки може призвести до продовження напряму і засобів реалізації державної політики, їх коригування або відмови від політики загалом).

Зауважимо, що кожен із трьох етапів державної політики на європейську інтеграцію

(формування державної політики, реалізація державної політики та оцінка державної політики), які було визначено автором, теоретично засновані на узагальненні різних підходів до аналізу державної політики, проаналізованих у цьому дослідженні. Через те, що на будь-якому етапі процесу державної політики зовнішні фактори можуть призвести

до коригування державної політики або термінів її реалізації, в аналізі державної політики у сфері європейської інтеграції доцільно також розглянути такий зовнішній фактор, як політика ЄС щодо України, адже він, на думку автора, може впливати на коригування Україною її державної євроінтеграційної політики на етапі її оцінки.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Ключові правові реформи: Як утілено європейські стандарти? / За ред. Р. Куйбіди ; Центр політико-правових реформ. – К. : Москаленко О.М., 2016 – 74 с.
2. Енциклопедія державного управління : у 8 т. Т. 2. Методологія державного управління / Редколегія : Ю.В. Ковбасюк (гол.) [та ін.] ; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України / наук.-ред. колегія : Ю.П. Сурмін (співголова), П.І. Надолішній (співголова) [та ін.]. – 2011. – 692 с.
3. Бабець І. Удосконалення механізмів державного управління міжнародним співробітництвом областей України в умовах євроінтеграції / І. Бабець // Ефективність державного управління : збірник наукових праць. – 2009. – Вип. 21. – С. 202–208.
4. Головченко В.В. Юридична термінологія : [довідник] / В.В. Головченко, В.С. Ковальський. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – 224 с.
5. Шляхтун П.П. Конституційне право: словник термінів / П.П. Шляхтун. – К. : Либідь, 2005. – 568 с.
6. Малиновський В.Я. Словник термінів і понять з державного управління / В.Я. Малиновський ; вид. 2-ге, доп. і виправл. – К. : Центр сприяння інституційному розвитку державної служби, 2005. – 254 с.
7. Муравйов В.І. Правові засади регулювання економічних відносин Європейського Союзу з третіми країнами : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.11 / В.І. Муравйов ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2003. – 38 с.
8. Europe agreement [Electronic resource] // European Comission. – Mode of access : http://ec.europa.eu/enlargement/policy/glossary/terms/europe-agreement_en.htm.
9. Кіцила Л.Ю. Зовнішньополітичні аспекти реалізації курсу Чеської Республіки на інтеграцію до Європейського Союзу : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.04 / Л.Ю. Кіцила ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Л., 2004. – 18 с.
10. Ковальова О.О. Стратегії євроінтеграції: як реалізувати європейський вибір України : [монографія] / О.О. Ковальова. – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького, 2003. – 340 с.
11. Березовська І.А. Правове регулювання відносин Європейського Союзу з асоційованими країнами : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.11 / І.А. Березовська ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2005. – 18 с.
12. Europe Agreement Establishing an Association between the European Communities and their Member States, of the One Part, and the Republic of Poland, of the Other Part [Electronic resource] // World Bank. – Mode of access : <http://wits.worldbank.org/GPTAD/PDF/archive/ECPoland.pdf>.
13. Завадський В.М. Європейська інтеграція країн Балтії (1991–2004 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.02 / В.М. Завадський ; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2008. – 20 с.
14. Луць Л.А. Європейські міждержавні правові системи та проблеми інтеграції з ними правової системи України (теоретичні аспекти) : [монографія] / Л.А. Луць. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2003. – 304 с.
15. Дмитренко Г.В. Державне управління процесами адаптації податкової системи України до вимог Європейського Союзу : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : спец. 25.00.02 / Г.В. Дмитренко ; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. – К., 2004. – 20 с.
16. Лаба О.В. Право Європейського Союзу та право України: теоретико-правові проблеми співвідношення та гармонізації (199–12004 рр.) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / О.В. Лаба ; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2005. – 21 с.
17. Завадський В.М. Європейська інтеграція країн Балтії (1991–2004 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.02 / В.М. Завадський ; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2008. – 20 с.
18. Сучасна правова енциклопедія / О.В. Зайчук, О.Л. Копиленко, Н.М. Оніщенко [та ін.] ; за заг. ред. О.В. Зайчук ; Ін-т законодавства Верховної Ради України. – К. : ЮрінкомІнтер, 2010. – 384 с.
19. Басараб М.Б. З досвіду євроінтеграції Польщі / М.Б. Басараб // Стратегічна панорама. – 2003. – № 1. – С. 206–212.
20. Палагнюк Ю.В. Державна євроінтеграційна політика України: теорія, методологія, механізми : [монографія] / Ю.В. Палагнюк. – Миколаїв : ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. – 392 с.